

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	7
-------------	---

GİRİŞ

1. Dram- Tiyatro- Temaşa.....	13
2. Yöntem ve Temel Referanslar.....	17

1. BÖLÜM TİYATRO

1.1. Tiyatronun Kökeni ve Gelişimi Üzerine Görüşler.....	21
1.2. Türk Tiyatrosunun Kökeni ve Gelişimi.....	25

2. BÖLÜM

ORTAOYUNU VE COMMEDIA DELL ARTE

2.1. Ortaoyunu ve Ortaoyununun Tarihi Seyri.....	59
2.1.1. “Ortaoyunu” Adı ve Commedia Dell’ Arte’ye İlişkin Bağlantılar.....	64
2.1.2. Ortaoyununda Kurgu.....	67
2.1.2.1. Giriş/ Öndeyiş/ Prolog.....	67
2.1.2.2. Söyleşme/ Muhavere/ Diyalog.....	68
2.1.2.2.1. Arzbar.....	68
2.1.2.2.2. Tekerleme.....	68
2.1.2.3. Fasil/ Oyun.....	68
2.1.2.4. Bitiriş/ Epilog.....	69
2.1.3. Ortaoyununun Oyun Yeri.....	69
2.1.4. Ortaoyununun Kişileri.....	72
2.1.5. Ortaoyununun Oyun Dağarcığı.....	76
2.2. Commedia Dell’ Arte ve Commedia Dell’ Arte’nin Tarihî Seyri.....	77
2.2.1. Commedia Dell’ Arte’de Kurgu.....	82
2.2.2. Commedia Dell’ Arte’nin Oyun Yeri.....	86
2.2.3. Commedia Dell’ Arte’nin Kişileri.....	86
2.2.4. Commedia Dell’ Arte’nin Oyun Dağarcığı.....	91
2.3. Ortaoyunu ve Commedia Dell’ Arte’nin Üslûp Özellikleri.....	92
2.4. Ortaoyunu ve Commedia Dell Arte’nin Benzer ve Farklı Yönleri.....	96

3. BÖLÜM

ORTAOYUNUNDA PERFORMANS SÜREÇLERİ

3.1. Kültür- Gelenek.....	103
3.2. Performans: Sözel-doku- Metin- Bağlam.....	107
3.3. Âşık Tarzı Destan Türünün Tahlili İçin Performans Teoriye Göre Tahlil Modeli.....	120
3.4. Commedia Dell' Arte'nin Tahlili İçin Bir Model.....	122

4. BÖLÜM

ORTAOYUNU PERFORMANSINI TAHLİL ETMEK ÜZERE BİR DENEME

4.1. Metnin/ Oyunun Kurgusuna Dair Yapısal Özellikler.....	143
4.1.1. Oyunun Konusu ve Konu İşlenişinin Bölümler Halinde Sabit Karakteri.....	143
4.1.2. Oyun Kişilerinin Yapısal Özellikleri.....	161
4.1.3. Başlangıç ve Bitiş Formelleri.....	171
4.1.4. Bölümler Arasında Kalıplaşmış Geçişler.....	174
4.1.5. Güldürücülük Sağlayan Vasıtalar.....	180
4.1.5.1. Söz Sanatları.....	185
4.1.5.2. Fiziksel Kusurlar.....	197
4.1.5.3. İtişip Kakışmalar.....	200
4.1.5.4. Grotesk.....	205
4.1.6. Oyunda Kalıplaşmış İfadeler.....	214
4.1.7. Oyun Metninde Nazım Unsurunun Kullanımı.....	216
4.1.8. Oyun Metninde Müzik ve Dans.....	218
4.2. Metin/ Oyun Kurgusuna Dair Çevresel Özellikler.....	220
4.2.1. Oyunun Zamanı.....	220
4.2.2. Oyunun Mekânı.....	223
4.2.3. Oyunda Toplumsal Kabullere ve Geleneğe Dair Bilgiler.....	234
SONUÇ.....	239
KAYNAKLAR.....	243
DİZİN.....	255

ÖN SÖZ

Türk Tiyatrosu alanında çok değerli araştırmalar yapmış olan Metin And, 1985 tarihli kitabı “Geleneksel Türk Tiyatrosu” nun Önsöz’ünde, kitabın, 1969 yılındaki birinci baskısına atıfta bulunarak, o yıldan itibaren, devlet daireleri, araştırmacılar ve yazarlar tarafından, geleneksel Türk tiyatrosuna ilginin, belirgin bir şekilde arttığını söylemektedir. And, aynı zamanda, bu ilginin, aslında son derece yetersiz olduğunu ve hatta özellikle, saha çalışmaları merkezinde, kukla ve ortaoyununun, göz ardı edildiğini; üstelik de halk kültürünün, devlet kuruluşları eliyle, hızlı bir aşınmaya maruz bırakıldığını da dile getirmektedir. Bu cümleden olmak üzere, kendisinde oluşan, *“bir ulusun aydınlarının kendi kültürlerine bu kadar kayıtsız kalmasının verdiği karamsarlık”* nedeniyle, kitabına, sonuç bölümü eklemeyi vurgular. Yazar, aydınlarımızın, devlet idarecilerimizin, kültürümüzü koruma hassasiyeti konusunda son derece umutsuzdur... Elbette, bu umutsuzlukta, haklılık payı yok değil. Kültür varlıklarımızın korunmasına ilişkin, hal-i hazırdaki görüntü, bugün, Metin And’ın, Geleneksel Türk Tiyatrosu kitabını yazdığı günlerden çok daha vahim durumdadır. Küreselleşme çarkı içine girmiş Türkiye’de, kültürel mirası koruma hassasiyeti, hiç iç açıcı ve umut verici bir görüntü sergilemese de ve kültürümüzün, devlet eli ile gerçekleşmesi arzu edilen koruma noktasına bir türlü erişememiş durumda isek de en azından, üniversitelerimizin özellikle Türk Halkbilimi bölümlerinde yapılmakta olan çalışmalar, bu amacı bireysel ölçekte bile olsa gerçekleştirme yönünde, son derece önem taşımaktadır. Geleneksel tiyatro sanatımız, en kıymetli kültür değerlerimizden ve Türk halkbiliminin, kültürümüzü tanımak ve analiz etmek üzere bize geniş yelpazede bilgi sunan zengin araştırma alanlarından biridir. Geleneksel tiyatromuz hakkında, bugüne kadar yapılmış çalışmalar, büyük ölçüde Türk tiyatro tarihine ve geleneksel türlerin dış yapı özelliklerinin tespitine yöneliktir. Her kültür varlığının, onu çevreleyen sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal şartlar içinde anlam bulduğu göz önünde tutulursa, geleneksel tiyatro varlıklarının da bu koşulların bir arada bulunduğu kültür

evreni içinde anlamlı olduğu ve bu şekilde değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Söz konusu gereklilikten kalkarak, bu kitabın esas amacı, Türk tiyatrosu kapsamında, “iletişimsel bir süreç/ bir performans süreci” olarak ele alınan ve müstakil bir tür olan ortaoyununu, içinde geliştiği ve yaşadığı sosyo- kültürel ortamın –yazılı kaynakların elverdiği ölçüde- ulaşabildiğimiz verileri rehberliğinde bütüncül bir bakış açısı ile incelemektir.

Her kültür, eşsizdir ve kendine özgü bir karaktere sahiptir. Dolayısıyla, her bir kültürü yapan, yaşayan ve sonraki nesillere aktaran bireyler ve toplumlar, yaşamın tüm alanlarında, üyesi olduğu kültürün karakteriyle müşterek özellikler taşır. Hal-i hazırda bulunmaları bakımından, sosyal çevreleri tarafından, bireylere doğumlarından itibaren kazandırılan kültürel karaktere dair her bir kabul, o kültürün, dünya üzerindeki ayırdedici temel paradigmasını teşkil eder. Dolayısıyla, kültür, ve onu diğer kültürlerden farklı kılan özellikleri, ancak kendi şartları içinde değerlendirildiğinde anlamlıdır. Bu cümleden olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun, belki de dünyada benzerine rastlanamayacak ölçüde, ilginç bir demografik kimliğe sahip başkentine, İstanbul’a özgü bir sanat dalı olan ortaoyununun, çağdaşı, İtalyan halk tiyatrosu *commedia dell’arte* ile yapı ve performans süreçleri bakımından birtakım benzerlikler taşıdığı; hatta ortaoyununun, *commedia dell’arte*’den köken bulduğuna dair görüşler ileri sürülmüştür. İleride kısaca değinileceği üzere, Osmanlı toplumu ile İtalyan toplumu, tarih içinde çeşitli vesilelerle mükerrer defalar temas halinde olmuşlardır. Kaldı ki burada, Akdenizlilik bağlamında, birbirine coğrafi yakınlığı olan iki kültür söz konusudur. Birbirleriyle herhangi bir sebeple temas etmiş olan kültürlerin, birbirlerinin karakteristik özelliklerinden etkilenmelerinin, aralarında birtakım kültürel nakillerin gayet doğal olması, bu iki geleneksel tiyatro türünün, kendi içlerinde ve birbirleriyle mukayeseli olarak, daha yakından incelenmeyi son derece ilginç kılmaktadır. Bu nedenle, ortaoyunun kökenine dair, özellikle, *commedia dell’arte* ile ilişkilendirilmesi bağlamında, bu iki tiyatro türünün, görece, kendi kültürel dinamikleri ve içinde oluştukları toplumun “geleneksel dünya görüşü” merkezinde incelenmesi, bu çalışmanın bir diğer amacıdır.

Bu çalışmada, geleneksel Türk tiyatrosu türlerinden olan ortaoyununu, halkbiliminin/ folklorun üzerinde çalıştığı diğer ürünler gibi, “malzemesi her ne olursa olsun, yaratıcısı, her kim olursa olsun, insanın

*çevresinde gördüğü, algıladığı, biçim ve anlam yüklediği ne varsa, onları kendisi için anlaşılabilir ve ifade edilebilir bir anlatıma kavuşturmuş ise, bütün bunların her biri, zihinsel bir yaratıcılık içinde, biçim ve içerik bakımından **metin**"(Yıldırım 2000: 37) olarak ele alınmaktadır. Ortaoyunu öyle bir halkbilimi metnidir ki "sanata dair anlatım yolu ile oluşan karşılıklı sosyal bir etkileme sergileyen, kültüre ait gelenekler seti üzerine kurulu, toplum üyeleri tarafından tanınan, realiteye ve konuşmaya dayalı iletişim" (Ben-Amos 1997: 80-81) şartlarının tüm bileşenlerini bünyesinde taşımaktadır. Bu anlamda, iletişimsel bir süreç olarak görülen ortaoyunu "metni", sözlü iletişimi sağlayan Türkçe'nin dil oyunlarına dayalı zenginliği ve sabit bir kanavanın doğaçlama olarak eyleme dönüşmesi ile içinde pek çok anlamsal uygulamanın yer aldığı, ve hatta, İstanbul kültürünün uzamsal bir üst dil olarak bütün öykülemeyi çepeçevre sardığı; deyim yerindeyse bir anlamlar, semboller, göstergeler terkididir aslında. Dolayısıyla bu çalışma, ortaoyununu, ortaoyunu yapan unsurların bir aradalık ilişkileri bakımından, hem dekorun ve oyuncuların var olduğu düzen olarak sahne/ oyun yeri uzamı bağlamında, hem de daha geniş ölçekte, İstanbul kentinin kendisini tiyatroyu üreten bir uzam bağlamında ele almaktadır. Zira, İstanbul, ortaoyununu üreten kültürel dinamiklerin ve hareketliliklerin nirengi noktası olmak itibarıyla kendi başına bir tiyatro olayıdır.*

Tiyatronun ve Türk tiyatrosunun nerede, ne zaman ve hangi sebeple doğduğuna ilişkin farklı doğuş noktalarını işaret eden, pek çok görüş mevcuttur. Tiyatronun köklerinin, Batı'lı topraklara antik Yunan'a uzandığı, günümüzde geniş çevrelerce benimsenen bir görüş olmakla birlikte, Doğu'lu toprakların da insanlık tarihinde göz ardı edilemeyecek azamette kültürel keşifleri gerçekleştiren milletlere yurt olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, birçok kültürel üretim gibi, sanatın her biçimine dair üretimler de incelenirken, meseleyi yalnızca tek cepheden değil; daha geniş perspektiften görmeye çalışmak, yanılğı payını en aza indirmek bakımından önemlidir. Bu bağlamda, genelde Türk tiyatrosunun, özelde ortaoyununun geçmişi, kendine özgü üretimleri ve başka kültürlerle temasları ve etkileşimleri ekseninde ortaya çıkan paradigmalardan her biri, içinde bulunduğu zamanın ve çevrenin şartları değerlendirilerek incelenmelidir. Bu kitap, Türk ortaoyunu kültürünün karakteristik nitelikleri üzerinde özellikle durarak, tiyatro ve edebiyat araştırmacıları ara-

sında Türkler'e özgü "millî" ve "geleneksel" niteliğe sahip bir tiyatroya geçmişimizin olup olmadığı konusunda şüphe taşıyan ve hatta ortaoyunu geleneğini, gerçek tiyatro ile hiçbir şekilde bağdaştırmayan görüşleri de dikkate alarak Türk tiyatrosunun milli ve geleneksel niteliğine vurgu yapmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın giriş bölümünde, tiyatroya ve geleneksel Türk tiyatrosuna dair temel kavramlar üzerinde durulmaktadır. Giriş, aynı zamanda, ortaoyununda performans süreçlerinin incelenmesi noktasında yöneme ve temel referans kaynaklarına dair açıklamanın yapıldığı bölümdür.

Birinci bölümde, köken incelemesine yer verilmiş, tiyatronun kökeni ve gelişimi üzerine görüşler; Türk tiyatrosunun kökeni ve gelişimi ve Türk tiyatrosu içinde ortaoyunu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın genel çerçevesi ve akışı itibarıyla, bu bölüme bütünlüğü sağlamak adına yer verilmiş; geçmişte yapılmış çalışmaların tekrarına düşmemek üzere, konu, genel bakışla değerlendirilmiştir.

İkinci bölüm, farklı cephelerden, ortaoyunu ile *commedia dell'arte*'nin karşılaştırıldığı bölümdür.

10

Üçüncü bölümde ortaoyunu, oyun- seyirci- icracı merkezinde sanatsal iletişimin gerçekleştiği bir süreç olarak performans konusu ele alınmış, buradan hareketle ortaoyunu performansını incelemek için bir model üzerinde çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde ise geleneksel Türk tiyatrosunda ortaoyunu türü, "Fotoğrafçı" Oyunu örneğinde, yapısal ve çevresel özellikleri bakımından incelenmiştir.

Ortaoyununun, *commedia dell'arte*'den köken bulmuş olabileceğine dair görüşün, esasen söze ve doğaçlamaya dayalı bu iki tür arasında birçok performans yakınlığı da olabileceği varsayımıyla ve bu varsayımı tetkik etme fikri ile filizlenen bu çalışmanın sonuç bölümü, Türk kültürü içinde İstanbul odaklı teatral bir performans olan ortaoyununun, farklı noktalardan çözümlenmesi yoluyla elde edilen verilerin genel bir değerlendirmesini içermektedir.

Kaynakça kısmında, soyadı esasına göre, bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde başvurulmuş kaynaklar, alfabetik sırayla yer almıştır.

İlave olarak, araştırmacılar için önem taşıyabileceği düşünülen sözcüklerin yer aldığı dizin de alfabetik sıra gözetilerek oluşturulmuştur.

Bu çalışmanın ortaya ortaya çıkışı oldukça uzun bir zaman zarfında gerçekleşti. Kitabın fikir babası değerli öğretmenim, Prof. Dr. Dursun Yıldırım'dır. Kendisine saygı ve hürmetle teşekkür ederim. Öğretmenim, abim, Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu, bu çalışmanın başından itibaren son zamanlara kadar, bana daima destek oldu, fikirlerimi geliştirmemi, akışımı genişletmemi sağladı. Eli daima sırtımdaydı; üstelik, bu kitabın isim babasıdır; kendisine binlerce teşekkür ederim. Şahane Genç Yüreklirim, her bir ricamı görev saydılar... Daima araştıran, ipuçlarını kaçırmayan ve unutmayan, sevgili yüksek lisans öğrencim Araş. Gör. Ahmet Serdar Aslan, Çankırı'da bulunduğu zamanlarda bile, birçok kaynağa ulaşabilmemde sihirli bir anahtar rolü oynadı, içten yardımı için kendisine çok teşekkür ederim. Ankara'da öğrencim Emre Kozal, zamanımın en dar olduğu anlarda, bana samimiyetle yardımcı oldu; kendisine gönülden teşekkürler, yine Ankara'da öğrencim Sefa Yaşaroğlu, daima içtenlikle yardımına koştu; çok çok teşekkür ederim. İzmir'de Alper Ertunç, ulaşmakta güçlük çektiğim kaynakların, sanki, masallar diyarından uçarak, çalışma masamın üzerine konmasını sağladı; çok teşekkür ederim.

Ve... Hayatımın en kıymetli varlığı; dokuz kişilik canım ailem... Canım Annem Mine Yılmaz ve Canım Babam Hamdi Yılmaz; asla yılmadılar, asla şikâyetlenmediler, her an ve her durumda sonsuz, sevgi ve iyilikle bana ellerinden gelenin ötesinde destek verdiler, kendilerine sonsuz teşekkür ederim ama annem ve babama buradan ileteceğim hiçbir teşekkür ya da yerine koyabileceğim hiçbir söz kendilerine olan gönül borcumu ödeyemez, Onlar'ın eşsiz ve uçsuz bucaksız iyiliklerine karşılık olamaz... Dünyanın En Şahane Kardeşleri; aslında, Ablalarım Şermin Yılmaz ve Nermin Yılmaz, her zaman ve her durumda olduğu gibi, bu kitabın ortaya çıkış sürecinde de en yalın, en gerçek ve beni en yüreklendirici kahramanlarım oldular; her yorulduğumda, her bunaldığımda, kardeşlerimin güzel, huzur veren kalbine sığındım; her ikisine de çok çok teşekkür ederim. Birbirinden kıymetli, Canım Yeğenlerim, Bartu, Mert ve Orkun; varlıkları ile inanılmaz cesaretlendirici esin kaynağı oldular bana; her birine binlerce teşekkür ederim. Hayatımın En Parlak Yıldızı, Balım Oğlum, Nefesim, Aralım; hayatımdaki herşey, O'nunla güzel. Kendisiyle ilgilenmem gereken zamanları, çalışarak geçirmemi daima hoşgörü ve iyilik ile karşıladı, Yavrum'a sonsuz

teşekkür ederim... Ve ben, son nefese kadar, hayatın her alanında yapıp ettiklerimi, acı tatlı yaşadıklarımı, hayat yolumdaki birer öğrenme deneyimi olarak görmeyi sürdüreceğim ve o son ana kadar elimden geldiğince, becerebildiğimce, kendi içimde büyümeye, artıp çoğalmaya çabalayacağım. Bu kitap çalışması, aslında bu çabanın, hayatımın akademik alanında görünürlük kazanmış halidir. Ve elbette, bu kitabın, eksiklerinin, yanlışlarının olması mümkündür. Muhtemel eksik ve yanlışların, onları gören kişiler tarafından, bana iletilmesini, öğrenme deneyiminin, olumlu ve yapıcı parçaları olarak karşılayacağım.

Őirin Yılmaz
Mart 2016
Ankara/ Bahçelievler